فەلسەفەی ئیسلامی پارادیگمایەکی نوێ ئیبن سینا - ئولریش ڕودۆلف. کاوە جەلال لە ئەڵمانییەوە

سەرباری ئەو بایەخە زۆرەی کە لە نیوەی سەدەی دەیەمەوە لەنێو هزرپێگەیشتووان و ئەدیباندا بە فەلسەفە درا، هێشتا هەر پێگەکەی لە جڤاکی ئیسلامیدا پتەو نەکرا بوو. ئاخر هیچ کام لەو نووسەرانە کە لەم کاتەدا تێکستی فەلسەفەیی دەنووسی، نەیتوانی بڕوا بە خوێنەرانی فراوانتر و بەتایبەتیش بە زانایانی ئایین بهێنێت کە هزرینەکانی ئەو پێویستن بە گەڕان بەدووی ڕاستی و گەیشتندا بە بەختیاریی مرۆڤ. چیدی لایەنگرانی کندی نەیان دەتوانی ئەمە بسەلمێنن (ئەوە بێگومان گەر بەگشتی لەو بڕوایەدا بووبێتن کە فەلسەفە نەشیاوی دەستبەردارییە)؛ کاریگەریی ئەوان – نووسینە بەناوبانگەکەی میسکاویی لەبارەی ئێتیک لەدەربچێت – ئێستا لە باکوری خۆرهەڵاتی ئێران بوو. هەروەها نەدەکرا ئیسمائیلییەکان بە هەڵگری بزاوتەکی فەلسەفەیی دابنرێن. گەرچی ئەمان لە زۆر ناوچەی جیهانی ئیسلامیدا لایەنگرانیان بەدەستهێنا، وەلێ لەبەر ئەوەی ڕێبازەکەیان بەزۆریی قەرزی لە فەلسەفە وەرگرتبوو، ئەوا فەلسەفە لە چاوی زۆرینەی موسڵمانانی سوننیدا جێی گومان بوو. تەنانەت پاشەوارانی فارابی نەیانتوانی لەنێو بەشە فراوانەکانی جڤاکدا شکۆفە بە گرنگیدانێکی بەردەوام بە زانستەکەیان بدەن. بێگومان ئەوان لە بەغداد کاریان دەکرد و دیراسەکانیان لە ئاستێکی بەرزدا ئەنجام دەدا، وەلێ بابەتی لێهزرینیان فەلسەفە نەبوو وەک سەرجەم یان هیچ نەبێت سەرجەمی ئەو بەرنامەیە بووایە کە فارابی خستبوویە بەردەست، بەڵکو چەند پرسیارێکی تایبەتی بوون (وەک گۆتمان بەتایبەتی لە کایەکانی لۆگیک و فیزیکدا)، کە بەتایبەتی پەیوەند بە پەلهاویشتنی ترادیسیۆنەکەی ئەڕیستۆتەلیسەوە دانوستانیان دەکردن نەک لە خەریکبووندا بە ئالەنگارییە هزرییەکانی سەردەمەوە.

جگە لەوە ئێستا توانرا هەندێک پرسیاری ڕەخنەیی ئاڕاستەی خودی مۆدێلەکەی فارابی بکرێت. گەرچی ئەو داوای کردبوو کە گەرەکە هەروەها و بەتایبەتیش لە ژینگەیەکی ئیسلامیدا خۆ بە فەلسەفەوە خەریک بکرێت، وەلێ ئەم داواکارییەی بە گۆتەی ئەوتەوە گرێدابوو کە

لای هەندێک خوێنەری موسڵمان بەزۆری سەرلێشێوانیان خستەوە.

بە نموونە ئەو قورساییە زۆرەی کە فارابی لە پرسیاری خەڵاسی ئایینەیی مرۆڤدا خستبوویە ئەستۆی دەوڵەت و بەتایبەتیش دامەزرێنەری دەوڵەت، کەشاوی بوو. ئەمەش بەوەدا ئاشکرا دەبوو کە ئەو لە فەلسەفەی سیاسیدا پەیڕەویی میراتەکەی پلاتۆنی دەکرد. وەلێ مرۆ لەڕەدا دەیتوانی لە خۆی بپرسێت کە داخۆ کۆنسێپتێکی بەم چەشنە لە سەردەمێکدا، کە جیهانی ئیسلامی هەمیشە ناسەقامگیرتر دەبوو و دەخزایە ژێر کاریگەریی میرانی ناوچەیی و سەردارانی جەنگەوە، بتوانێت لە لایەنی خۆیەوە ڕۆڵێکی دروست بە تێگەیشتن لە ژیان بگێڕێت (مەگەر مرۆ ئەم سووربوونەی لەسەر واتای دەوڵەت بە ڕەخنەی دەسەڵاتداری یان بە یوتۆپیا دابنایە). نەخێر، کێشەیەک پەیوەند بە فارابییەوە ئەوە بوو کە چەند کەم ئەو بایەخی بە مێتافیزیک (چ ئەنتۆلۆگی و چ تیۆلۆگی) و پرسیار سەبارەت بە تاکی مرۆڤ (کە وەک باو بوو لە نێو چێوەی دەروونناسیدا کاری تێدا دەکرا) دابوو. ئەو پەیوەست بە بابەتی یەکەمەوە مۆدێلێکی گەردوونناسیانەی خستە بەردەست، وەلێ ئەم مۆدێلە بەدەگمەن بە ڕێبازی ئیسلامییانەی ئافراندن دەگونجا. هەروەها فارابی، پەیوەست بە بابەتی دووەمەوە، شرۆڤەیەکی وردی زەینی ئەنجام دا، وەلێ ئەم شرۆڤەیە، وەک پێشتر گوتمان، بەو ڕێیەوە ڕێژەیەتیی پێدرا کە هەی بەختیاریی مرۆڤی هزرڤانی نەدەگێڕاندەوە بە مەئریفەی تاکەکەسی (یان نەک تەنیا بە ئەم مەئریفەیە)، بەڵکو دەیگێڕاندەوە بە تێڕوانین و باوەڕپێکراوییەکەی خودی دامەزرێنەری یان ڕێبەری دەوڵەت. جگە لەوە پرسێکی دیکە لەگۆڕی بوو: فارابی ڕیشەیانە فەلسەفەی گشتگیر و ئایینی یان تیۆلۆگی ی بەشەکی (پارتیکولار)ی جوودا لە یەک دانا، وەلێ دەشیا گومان بکرێت کە داخۆ ئەم جیاکردنەوەیە بەڕاستی ئامانجی خۆی بهەنگێوێت. بەگومان گەرەک بوو جیاکردنەوەکە تایبەتمەندیی زانستی فەلسەفیی پێشان بدات و مێتۆدیانە داواکارییەکەی بە چواندنی گشتگیری خۆی مسۆگەر بکات، وەلێ کۆنسێپتەکە لەوەشاوەییەکی لە فەلسەفە کردەوە لەبریی ئەوەی بەڕاستی بیسەلمێنێت. ئاخر جیاکردنەوەکە ئەو سەرئەنجامەی هێنا کە فەلسەفە، سەرباری داواکارییەکەی بە گشتگیری و هەروەها بە ڕوونکردنەوەی گشتگیری سەرجەم فەنۆمەنەکان، بەدەگمەن هەندێک کایەی کردەکێتی بەهەند وەردەگرت کە بەتایبەتی بە ئیمانداران گرنگ بوون. ئەمە لە پرسیاری پەیامهێنیدا خویا بوو کە فارابی تەنیا لە ڕوانگەیەکی سنووردراوی سیاسییەوە لێی دەڕوانی، ئەمە هەروەها لە بابەتی دیکەدا بەردەوامیی پێدرا (وەک: سروش، ئەزموونکردنی خودا،

ئەزموونکردنی بەڕێکەوتی/ شیمانەیی بوون، بەرپرسیاریی کەسیی لە بەردەم خودادا). ئەم بابەتانە لای ئەو نزیکەی وەلاوەنرابوون.

هیچ کەس هێندە ڕۆشن وەک ئەبو ئەلی ئیبن سینا (نزیکەی 980-1037، ئاڤێسینای چەرخی نێڤینی لاتینی) ئەو کەماسانەی دەستنیشان نەکرد، پاشان هەنگاوی نا بۆ ئەوەی جارێکی دی بنەمایانە پرسیارەکە سەبارەت بە ئەرک و شیمانەکانی فەلسەفە بکاتەوە، ئەمەشی بە چەشنێک بەجێگەیاند کە ئیدی مۆرکی خۆی دا لە سەرجەم هەوڵ و خەریکبوونەکان بەم بابەتەوە. بێگومان ئیبن سینا توانای بە ئەنجامدانی ئەم کارە سەختە هەبوو، ئەوەش دەگەڕایەوە بۆ پەروەردە یەکجار فراوانە فەرگێییەکەی پێکەوە لەتەک توانستی تێگەیشتنیدا کە تەنانەت هاوچەرخانی پێی هەشسام بوون. گەر باوەڕ بە ئۆتۆبیۆگرافییەکەی بکەین، ئەوا دەتوانین ببێژین کە لای ئەو هەردوو توانستەکە لە سەرەتای لاوێتییەوە دیاریان دا، ئەویش کاتێک ئەو لە بوخارا دەژیا و لەوێ بە خوێندنی بەرفراوانەوە خەریک بوو، لەم ڕەوتەشدا بە کورتترین کات لە ئاستی سەرجەم فێرکارانی تێپەڕی. وەلێ ئەو درەنگتریش، کاتێک بەهۆی پشێوییە سیاسییەکانەوە بەناچاری ژیانێکی بێپشووی بەڕێوە دەبرد و وەک پزیشک و وەزیر بەدووی یەکدا دەچووە خزمەتی میرانی جیاوازی ئێرانییەوە، هێشتا هەر گرنگیدانەکانی بە توێژینەوە و هێزی بەدیهێنانی خۆی پاراست و هەردەم بە زانستەکانەوە پابەند مایەوە.

بەرهەمی ئەم کۆششە جێی سەرنجە، ئەمەش بەتایبەتی دوو کایەی زانین دەگرێتەوە کە ئیبن سینا – گەر سەرفرازیی دواتری ئەو بە پێوەر وەربگرین – لەبارەیان “کارە ستاندارتەکان”ی خۆی بە زمانی ئەرەبی نووسی. یەکێک لەم کارانە پزیشکییە کە ئەو لەپاڵ کورتە گۆتاری جیاوازدا کتێبە قەبەکەی بەناونیشانی “کانۆنی پزیشکی” لەبارەوە نووسی و تێیدا زانینی سەردەمەکەی بە سیستەماتیکێکی بێوێنە و لێهاتووییەکی فێرکاریانە کۆکردەوە. کایەکەی دیکە بریتی بوو لە فەلسەفە کە ئیبن سینا نەک تەنیا سیستەماتیکیانە ڕێکیخست و فێرکاریانە خستییە بەردەم، بەڵکو هەروەها لە نوێوە هزراندییەوە، بەڵێ لە هەندێک ڕووەوە سەرلەنوێ بناغەی ڕشتەوە. ئەمە لە ژمارەیەکی زۆر کاردا هاتە دەربڕین کە لە نێویاندا بەتایبەتی دوو دانە بەواتاترینن: 1) “ئەلشیفا” (نزیکەی لە نێوان 1020-1027دا نووسراوە)، کە بریتییە لە دوائەنجام- (Summa)ێکی فەلسەفەیی پێکهاتوو لە چوار بەش (لۆگیک، فیزیک، ماتماتیک، مێتافیزیک) و داڕشتنی بەندە بە نووسینە بناغەییەکانی ئەڕیستۆتەلیسەوە

(کاتەگۆرییەکان، هەرمینیۆتیک و هتد)؛ ئەم کارە درەنگتر لە وەرگێڕانە لاتینییە (تەواونەکراو)ەکەیدا (بە ناونیشانی Liber Sufficientiae) بوو بە بناغەی وەرگرتنی (ڕەسەپسیۆنی) ئیبن سینا لە ئەوروپا. 2) "ئەلئیشارات وەلتەنبیهات" (نزیکەی لە نێوان 1030-1034دا نووسراوە)؛ ئەمیش نووسینەکە کە هاوشێوەی دوائەنجام بەرنامەی بە داناوە (ئەم جارە لە دوو بەشدا: 1- لۆگیک، 2- فیزیک و مەتافیزیک)، وەلە پرسەکان لەم کارەدا نەک پابەند بە دەستنووس و موحازەرە بڵاونەکراوەکانی ئەڕیستۆتەلیسەوە (Corpus Aristetelicum)، بەڵکو بە هزرینەکی ئازاد و هێزێکی زمانییانەی سەرنجڕاکێش گەڕان پێدەدرێن، بۆیە ئەم نووسینە زۆرتر لە "ئەلشیفا" کاریگەریی نواند لەسەر وەرگرتنی ئیبن سینا لە ناوچەی کولتووری ئیسلامیدا.

ئەم دوو کارە بە ئەندازەیەکی زۆر ڕەسەنن، جا گەرچی ئیبن سینا لە لەهزرینەکانیدا لەو کۆنسێپتانەوە دەردەچێت کە لای نووسەرانی کۆنتر ناسیبوونی. ئەڕیستۆتەلیس بە پلەی یەکەم سەر بە سەرچاوەکانی ئەوە (وەک پێشتر گوتمان، نزیکەی سەرجەم دەستنووس و موحازە بڵاونەکراوە بە ئەمە گەیەنراوەکان کە هەروەها "تیۆلۆگیی ئەڕیستۆتەلیس"یان دراوەتە پاڵ) پێکەوە لەتەک ڕاڤەکارانی ئەودا، ئەوجا فارابی کە ئیبن سینا سەرباری گومانە پێشتر ئاماژەپێدراوەکان بە ئاشکرا وەک کەسی سەرەکی بۆ ڕەوتی پێگەیشتنی فەلسەفەیی خۆی ناوی دەبات. بۆیە ئەمە هەندێک جار لە ئەدەبیاتی لاوەکیدا دەخوێنینەوە کە نزیکییەکی زۆر لە نێوان هەردوو هزرڤاندا هەبووە، لەرێشدا جەخت لەوە دەکرێت کە ئیبن سینا هەندێک کۆنسێپتی دیاری فارابیی هێناوەتە نێو سیستەمە فەلسەفییەکەی خۆیەوە (بە نموونە مەدەلی گەردوونناسی بە دە زێینەوە). ئەمە ناتوانین نکۆڵی لەم جۆرە وەرگرتنانە بکەین، سەرباری ئەوە گەرەکە بپرسین کە داخۆ وەرگرتنەکان لە چە مەغزایەکدا ئەنجامدرابن و چە دەرئەنجاماندنێک وەک پێشنیار بخەنە بەردەم. گەر نزیکتر بڕوانین، دەبینین کە ئیبن سینا زۆر کۆنسێپتی وەرگیراوی خستە نێو هەڤرایەڵێکی (کۆنتێکستێکی) نوێوە و جیاواز لە هزرڤانانی پێش خۆی ڕاڤەی کردن و نرخاندنی. ئەوە کە فارابی واتایەکی نێوەندیی پێدابوو (واتا فەلسەفەی سیاسی)، ئیبن سینا تەنیا لابەلا ناوی دەبات. ئەوە کە فارابی وەک خشتەی کۆنسێپتیانەی سەرجەم مەدەلەکەی (واتا جیاکردنەوەی فەلسەفە و ئایین بە دەرئەنجاماندنە تیۆری-زانستییەکانەوە) داینابوو، ئیبن سینا وەک بنەڕەتی سەرەکی وەریدەگرێت، سەرباری ئەوە زۆر جار لە ئەنجامدانی لەهزرینەکانیدا سەربەخۆ دەیگوازێتەوە. بە پێچەوانەشەوە ئەو

پرسانە کە فارابی بەتایبەتی گرنگیی پێدابوون (ئۆنتۆلۆگی، تیۆلۆگی، پسیکۆلۆگی، بەتایبەتی تیۆریی دەروونی تاکەکەسی / خۆیی) لای ئیبن سینا دەبنە ناوەندی لەهزرینەوە. بەم شێوەیە فەلسەفەیەکی نوێ سەرهەڵدەدات و لە ژێر ڕووەوە ڕێگەی خۆی دەگرێتە بەر.

دەرچەی ئۆنتۆلۆگیی ئیبن سینا بریتییە لەم تێڕوانینە: شت بەڕێگەوە هەیە، وەلێ ئەم ئۆنتۆلۆگییە لە ڕوون و ئاشکرایی (ئەڤیدەنسی) دەرککردنی دەرکەوەرەکانەوە ئاوەڵاناکات، وەک چۆن لای هزرڤانانی پێشینی ئیسلامی باو بوو، بە پێچەوانەوە ئیبن سینا لە بناغەڕشتنی لەهزرینەکانیدا هەر لە سەرەتاوە پشت بە ئۆتۆنۆمیی زەین دەبەستێت. بۆ ئەو چی "بوون" و چی "شت" بریتین لە پریما ئینتەلیگەبلیا، واتا تێگەی ئاپریۆرین و هەموو زەینێکی سەلیم لە ساتی پێگەیشتوویی مرۆڤەوە هەیەتی (ئەو لە "زەین بە ڕیزبەندیی پێکهێنراوییەوە" دەدوێت). تەنیا چەنێتیی (مۆدالێتیی) بوون ی تایبەت بە شتەکان جێی پرسیارە. ئایا پێویستە شتەکان هەبن؟ یان ئایا شتەکان دەتوانن هەبن؟ بە شێوەیەکی دیکە ببێژین: ئایا بوونی شتەکان، گەر بە خۆی بەدابڕاوی لێبڕوانرێت، زەروورییە یان تەنیا شیاوە (مومکینە / پۆتەنسیەلە)؟ – وەک چۆن ئیبن سینا بەگوێرەی مەتافیزیکی ئەریستۆتەلیس دەریدەبڕێت. سەبارەت بەمە سەرنجدان و ئەزموونەکانمان وەڵامەکمان دەدەنەوە: فەرمان دەکەن، سەرجەم ئەو شتانە کە ئەمە دەتوانین بە دەرکەوەرەکانمان دەرکیان بکەین، وەرگێڕینیان بەسەردا دێت، بەڵام زۆرتر لەوەش: هەر یەکێکیان دروست دەبێت، هەر یەکێکیان لەناودەچێت، کەواتە لەڕەبوونیان (ئەکزیستەنسیان)، گەر بە خۆی بەدابڕاوی لێبڕوانرێت، تەنیا شیاوە. لێرەوە ئیدی پرسیار سەبارەت بە بناغەی بوونیان سەرهەڵدەدات و ئیبن سینا دەگەیەنێت بە لەهزرینەکەی دیکەی: بەڵگەهێنانەوە بە هەبوونی (ئەکزیستەنسی) خودا.

ئیبن سینا لەم گریمانەیەوە دەردەچێت: هەموو بوونەوەرێک کە بوونی لە خۆدا تەنیا شیاوە (= A)، دەبێت هۆیەکی هەبێت. ئەم هۆیە (= B) هەبوونی A زەروور دەکات، ئەویش کاتێک سەبارەت بە نا-هەبوونی شیمانەیی A (کەواتە هەروەها نا-هەبوونی لە خۆدا شیاوی ئەو) پتر کێش دەخاتە سەر هەبوونی. وەلێ هەمان پرسیار هەروەها B دەگرێتەوە: ئەو دەتوانێت، گەر بە خۆی بەدابڕاوی لێبڕوانرێت، بەزەرووری یان بەشیمانەیی هەبێت. لە ڕەوشی یەکەمدا بەڵگەهێنانەوەکەمان کۆتایی هاتووە، چونکە ئەوسا خودا، بونەوەرێ-زەرووری، دەبینینەوە. لە ڕەوشی دووەمدا دەبێت گریمانە بکەین کە هۆیەکی دیکە (= C) هەیە و لە لایەنی خۆیەوە هەبوونی B دەخاتەوە و زەروور دەکات. لێرەش سەرلەنوێ هەمان پرسیار سەرهەڵدەداتەوە، بەڵام، مرۆ دەتوانێت

ئۆپەراسیۆنە هزرییەکە بە ئارەزووی خۆی چەندبارە بکاتەوە (بە D و E و هتد). تا ئەو کاتەی ئەمە تەنیا لە هەی ئەوتە بەدوێین کە بوونەکەی – گەر بە خۆی بەدابڕاوی لێبڕوانرێت – تەنیا شیاوە، ناتوانین بەڕاستی هەبوونی شتان ڕوونبکەینەوە. وەلێ بەڕاستی بوونەوەر هەیە، بۆیە هەروەها هەیەک هەیە و بوونی– گەر بە خۆی بەدابڕاوی لێبڕوانرێت – سەرجەم شتە شیاوەکان زەروور دەکات. ئەو هەیە دەبێت لە زنجیرەی هۆکان کە ئەمە تا ئێستا لێمان ڕوانیون، جیاواز بێت. ئاخر ئەو ناشێت لە هەبوونی خۆیدا بەندبێت بە شتێکی دیکەوە، بەڵکو دەبێت لە خۆیەوە هەبێت. بۆیە بوونەوەرە-زەرووری (واجیب ئەلوجود) هەیە کە هەموو شتێکی دیکە دەهێنێتە ئاراوە و بە زمانی ئایینی ناو دەنرێت خودا.
کەواتە لە ڕوانگەی ئیبن سیناوە بە ساغکردنەوەی هەبوونی شتێکەوە هەروەها گریمانەی هەیەکی یەکەمین و بەزەرووری هەبوو و بەزەرووری کاریگەر گرێدراوە. ئاخر تەنیا گەر هەیەکی بەو چەشنە لە بنەڕەتی بووندا بێت، ئیدی ڕووندەکرێتەوە کە شتە بەڕێکەوتەکان / شیمانەییەکان (کۆنتینگێنتەکان)، کە ئەمە لە جیهاندا دەرکیان دەکەین، بەگشتی هەن. وەلێ ئەم گریمانەیە سەرئەنجامەکی دیکەشی هەیە: گریمانەکە نەک تەنیا زەروورەی هەبوونی خودا لە خۆ دەگرێت، بەڵکو ئەو واتایەش دەگەیەنێت کە هەر شتێک لە لایەن ئەوەوە وەک ئەنجام بخرێتەوە، بەزەرووری بە هەبوونی ئەوەوە گرێدراو دەمێنێتەوە. کەواتە دەبێت شتەکان کە لە لایەن ئەوەوە دەهێنرێنە ئاراوە، هاوکات لەتەک ئەودا هەبن (چونکە ئەنجامی ڕاستینە لە هۆکەی جیاناکرێتەوە). وەلێ خودا لە ئەزەلەوە هەیە، چونکە ئەو، وەک ئێستا بینیمان، بوونەوەرە-زەروورەییە. کەواتە جیهانیش هەمیشە هەر لە ئارادا بووە (ئەزەلییە – و)، چونکە بوونی ئەو لە ئەزەلەوە لە لایەن خوداوە وەک ئەنجام خراوەتەوە.

ئیبن سینا بەهۆی ئەم دەرئەنجامەوە ڕەخنەی توندی ئاراستەکرا، ڕەخنەی ئەوەی لێگیرا کە دژبەژیی دەربڕینەکانی نێو قورئان دەکات و ڕێژەیەتی بە جیاوازییە بنەماییەکەی نێوان خودا و ئافرێنراو (مەخلوق) دەدات. وەلێ ئەمە بە هیچ شێوەیەک مەبەستی ئەو نەبوو، بەڵکو مەبەستی هزرینی ئەو کارکردن بوو لە جیاوازیی ئەنتۆلۆگیانەی خودا و ئافرێنراودا تاکو تێگەیانێ وردتر لەوەی پێشتر ئەنجامدرابوو دەربیخات. بە تێگەیشتنی ئیبن سینا خودا تاکە بوونەوەرێکە کە بەزەرووری هەیە. لە ڕەوشی ئەودا نابوون نەشیاوە، چونکە هەبوون وەک پێویست سەر بە کرۆکێتی (وەک بوونەوەرە-زەرووری). بە پێچەوانەشەوە مەسەلەکە پەیوەند بە سەرجەم

بوونەوەرانی دیکەوە بە چەشنێکە کە ئەوان هەروەها شیمانەی نابوونیان هەیە. کەتواری هەبوونیان لەناو ئەوان خۆیاندا نییە، بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ هەیەکی دەرەکی کە هەبوونیان زەروور دەکات. کەواتە جیاوازیی نێوان خودا و ئافەنراوان جیاوازییەکی کاتەکی نییە (ئەزەلییەت بەرانبەر کاتەکیتی)، بەڵکو لەوەدایە کە ئافەنراوان بە هەر شێوازێک بوونیان پێدەدرێت. لای خودا کرۆک و بوون، ئەسێنس و ئێکزیستێنس، یەکانگیرن، بە پێچەوانەشەوە لای سەرجەم بوونەوەرانی دیکە لە یەک جیابوونەتەوە، چونکە ئەمە سەبارەت بە شتێک کە داخۆ "چی" بێت یان بشێت "چی" بێت، ناتوانین دەربئەنجامێنین "کە" شتێکە بەڕاستی هەیە.
جگە لەوە ئەو جووتەگەیە نوێ نەبوو لەو واتایەدا کە هەروەک ئیبن سینا بە یەکەم جار هێنابێتییە نێوانەوە. کاتی خۆی ئەڕیستۆتەلیس لەوە ئاخڤی بوو کە ئەمە دەتوانین جیاوازی لە نێوان کرۆک و بوونی شتێکدا بکەین. وەلێ ئەم جیاوازیکردنە لای ئەو تەنیا دەستوەژێک بوو بۆ شرۆڤەکردنی هزری، جیاوازیکردنێکە دەستوەژێک بوو بە دابەشاندنی ئەدگارە جیاوازەکانی بابەتێک، ئەویش کاتێک ئەمە جارێک لەوە دەهزرێین کە داخۆ بابەتەکە چی بێت، جارێکی دیکەش لە هەبوونی خودی بابەتەکە. بە پێچەوانەشەوە ئەڕیستۆتەلیس ئەو جیاوازیکردنەی لە ڕووی ئۆنتۆلۆگییەوە بە نەشیاو دادەنا. ئاخر ئۆنتۆلۆگی، بەگوێرەی پێناسەکەی، خۆی بە بوونەوەرەوە خەریک دەکات، بوونەوەریش هەموو شتێکی بەرجەستە دەگرێتەوە، ئەوە بەگومان بە شێوازی خۆیی لەڕەبوونی (ئێکزیستێنسی). بەپێی تاکە شتە بەرجەستەکان (ئەوانەی کە ناودەنرێن "یەکەم گەوهەرەکان") بە ئەڕیستۆتەلیس فۆرمی کرۆکی نین و ئیدی بشێت بهێنرێنە نێو بوونەوە، بە پێچەوانەوە، ئەدگاری سەرەکییان ئەوەیە کە ئەوان لەگۆڕێن (existieren) و "پێش" هەر ئەوەکەیەکی دی (تەگە، ڕەگەی مەئریفە و بەگوێرەی کات) بوونیان هەیە (sind).

ئیبن سینا ئەوها ناهزرێت. ئەم لە گۆشەنیگایەکی دیکەوە لە بوونەوەر دەڕوانێت. بەگومان ئەمیش پێشمەرجێک دادەنێت: شتان هەن (بەوانە سەرەوە)، وەلێ شتان بە ئەو بنەڕەتییانە لەگۆڕێ نین (کەواتە یەکەمین گەوهەرەکان نین لە مەغزایەکی ئەڕیستۆتەلیانەدا)، بەڵکو ئەنتیتەی (قەوارەی) بەڕێکەوتن و گەرەکە پرسیار لە بارەی بنەڕەتیان بکرێت. ئیبن سینا لە ڕەوتی خەریکبوونیدا بەم پرسیارەوە گەڕان بە جیاوازیکردنێک دەدات کە ئەڕیستۆتەلیس نەیدەناسی. جیاوازیکردنەکە کاتەگۆریانە دوو کایەی بوون لەیەک جیادەکاتەوە: لە لایەک خودای بە خۆ هەبوو ی بەزەرووری-هەبوو کە کرۆکی هاوکات

هەبوونیشی لە خۆ گرتووە، لە لایەکی دی ئافرێنراوە بەڕێکەوتە بەشیمانەیی-هەبووەکان، وەلە کرۆک و لەرەبوون لای ئەم ئافرێنراوانە لە یەکدی جیادەبنەوە. بەمەش ئیبن سینا دیشۆتۆمییەکی (دووفاقییەکی) نوێی هێنایە نێوانەوە، بەڵێ بەگشتی گۆڕانی بە مێتافیزیکێکی نوێ دا. ئێستا ئەم مێتافیزیکە بەند نییە بەو پێشبینییانەوە کە ئەڕیستۆتەلیس (و نوێپلاتۆنییەکان) گۆڕانیان پێدابوون، بە پێچەوانەوە شەرۆڤەی ترادیسیۆنیانەی بوون بەو ئاڕاستەکارییە کۆنسێپتییانەوە (بەتایبەتی هینی ئەزموونکردنی کۆنتینگێنس و دانانی خوداوە لە سەنتەردا) گرێ دەدات کە تیۆلۆگیی ئیسلامی فۆرمولەی کردبوون.
بەقەد ئەوەش دەنگدانەوەی مێتافیزیکی ئیبن سینا لە ناوچەی کولتوری ئیسلامی (و ئەوروپای لاتینی)دا لای فەیلەسوفان و تیۆلۆگان مەزن بوو. وەلە کەمەک ئەوە لەبیرچێتەوە کە هەر خودی ئیبن سینا هەروەها پاڵهەزی وروژێنەری گرنگی بە کۆرتەکایەی دیکەی فەلسەفە هەبووە. ئەمە بەتایبەتی پرسیارەکانی پسیکۆلۆگی دەگرێتەوە. گەر دیدەک ئاڕاستەی لیستی کارەکان بکەین، دەبینین کە ئەو پرسیارانە ئەویان بەدرێژایی ژیانی خەریک کردبوو. ئەو بەردەوام سەرلەنوێ هەوڵی دەدا سەرنجی خوێنەرانی بەلای پرسی دەروونی ڕاسیۆنالدا ڕابکێشێت، چونکە بە دیدی ئەو سەرجەم پرسیارە بنەڕەتییەکانی بوونی مرۆڤ (شوناس، بنەڕەت و دوایەمین مەغزای ژیان) بە دەروونی ڕاسیۆنالەوە بەستراون.

ئیبن سینا لە پسیکۆلۆگیشدا جەخت لە پێشتریی هۆشەکەتی دەکات. چۆن ئەنتەلەگییەکەی لە زانیارییە دەرکییەکانەوە دەرنەچوو، بەڵکو تەگەی ئاپریۆرییانەی وەک دەرچە دانا، بە هەمان شێوە دەروونناسییەکەی لەسەر بناغەی جەختییەکی زەینمەندانە (ئینتەلەکتوەل) بنیاتدەنێت نەک لەسەر بناغەی دەرککردنی دەرکەوەرەکان. ئەمە بەتایبەتی لە لەبهزرینەکدا ڕووندەبێتەوە کە وەک ئەرگومێنتی "مرۆڤی فڕۆک" ناوبانگی دەرکردووە و لە "ئەلشیفا"دا، هەروەها لە تەکستی دیکەی جیاوازدا، دەبینرێت، وەلە ئیبن سینا بەتایبەتی ڕۆشنتر وەک لە هەر جێیەکی دی لە "ئەلئیشارات وەلتەنبیهات"دا دایدەڕێژێت. لە جێیەکی گرنگی ئەم نووسینەدا هاتووە:
"بگەڕێرەوە بە لای خودی خۆت و لەوە بهزرە … کە داخۆ بتوانیت نکۆڵیی لە لەرەبوونت و خودت بکەیت. من مەبەستم لەوە نییە کە ئەمە تەنیا بە لەڕوانەرێکی ئاگامەند دەلوێت. تەنانەت نووستوویەک یان مەستبوویەک بە مەی هەرگیز کرۆکی / خودی (زاتی) خۆی لێ بزر نابێت،

جا گەر تەنانەت لە زاکیرەیدا هەردەم دەروونێکی ئەوی نەبێت. (هەی ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ:) گەر تۆ پێشبینی بکەیت کە کرۆکت / خودت هەر لە سەرەتاوە بە زەینێکی سەلیم و پێکهاتەیەکی سەلیم (واتا تەواو پێگەیشتوو) چێبووە، (گەر تۆ هێشتا هەر پێشبینی بکەیت) کە خودت ئەوها سازاوە کە نەتوانێت بەشە (جەستەییە)کانی خۆی ببینێت و چوارپەلی بەر یەک نەکەون، بەڵکو جیاکراوە لە یەکدی و بۆ ساتێک لە هەوای واڵادا هەڵواسرابن، ئەوسا دەشێت بتوانیت تێبگەیت کە کرۆکت / خودت لە هیچ شتێک بێئاگا نییە – جگە لەوە کە ئەو لەگۆڕێیە ."(existiert)

ئیبن سینا پرسیارێک بەم لەهزرینەوە گرێ دەدات: ئایا ئەمە لە ڕاستیدا بە چی دەرکی خۆمان دەکەین؟ ئەوە هەڵبەتە نەک بە دەرکەوەرەکانمان، بە کردارێک، بەڕێی لەشەوە، ئەوە بە هیچ شێوەیەکیش بە دەستوەژەکی یاریدەدەری دەرەوەی کەسمان ڕوونادات، نەخێر، بەڵکو هێزێکی ناجەستەیی هەڵگری خودئاگاییمانە و ناوی دەنێین دەروون. ئەوە دەروونە کە بەسەر لەشماندا سەرەوەرە و دەیئاژوێت؛ ئەو لەناو ئەمە خۆماندایە، هەروەها هەردەم یەکە. بەڵام، وەک چۆن ئیبن سینا لە کۆتاییدا دەیخاتە پێش چاوانی خوێنەرانی، ئەو بە هیچ شێوەیەک لە ئەمە جیاناکرێتەوە، چونکە: “ئەو لە ڕاستیدا تۆیە”.

مەبەستی ئەرگومێنتەکە ڕۆشنە: دەیەوێت بەبەڵگەوە هەبوونی کرۆکێک / خودێک لە هەر مرۆڤێکدا بسەلمێنێت. ئەم خودە هەردەم لەگۆڕێیە، تەنانەت لەکاتی نووستن (ئەمە ترۆپکێکی تیژکراوەیە دژی تیۆلۆگەکانی ئیسلام) و هەروەها لە ڕەوشی مەستیدا، ئەمەش لە دابی دێرینەوە ناومانناوە “دەروون”. بێگومان چەند سەرئەنجامێکیش بە هێڵی سەرەکیی ئەرگومێنتەکە تێکەڵ دەبن، چونکە ئیبن سینا نایەوێت تەنیا بەبەڵگەوە بیسەلمێنێت کە ئەمە دەروونداریین، بەڵکو هەروەها دەیەوێت پیشانی بدات کە چۆن دەروون پێکهاتووە، لێرەشدا ئەمە ئەزموونی چەند تایبەتمەندییەکی تەواوکەری یەکدی دەکەین: یەکەم، دەروون ناجەستەییە (ئاخر سەلماندنی بەند نییە بە دەرککردنی دەرکەوەرەکەوە)؛ دووەم، دەروون سەربەخۆیە لە لەش (و بۆیە دەتوانێت دوای مەرگ بمێنێتەوە)؛ سێیەم، دەروون تاکەکەسییە (ئیندیڤیدوەلە)، چونکە نەک تەنیا لای هەر تاکە مرۆڤێک شیاوی سەلماندنە، بەڵکو هەروەها بریتییە لە خود و تاکەکەسێتیی ئەو.

بەمەش ئیدی پرسێک دەڕاستێنرێت: دەبێت سەرجەم هزرین لەبارەی مرۆڤ لە دەروونی ڕاسیۆنالەوە دەربچێت کە “سەرەتا”ی مرۆڤە، چونکە ئەمە کە مرۆڤ وەک کەس و سوبژێکتی هزرڤان بنیاتدەنێت؛ دەروونی ڕاسیۆنال هاوکات هەڵگری دوایەمین مەبەستی ژیانی مرۆڤە، چونکە کرۆکی

ڕاستینە و لەناونەبری ئەوە. گەر مر□ق ل□ □□وتی ژیانیدا بۆی بلوێت دەروونی ڕاسیۆنالی خۆی بە یاریدەی مەئریفە کامیل بکات، ئیدی بەو ئامانجە دەگات کە بۆی دەستنیشانکراوە، ئەوسا ئیدی بە بەختیاریی ئەبەدی شاد دەبێت – وەک خەڵا تێکی شایستە بۆ ئەو کۆششە هۆشەکیانە کە ئەو تاکەکەسییانە ئەنجامی داون (نەک وەک ئەنجامی ژیان لە دەوڵ□ تێکی نموونەییدا، وەک چۆن فارابی گۆتبووی).
ئیبن سینا بە پ□یقی ج□ختل□ک□ر، پ□یقی تا ڕادەیەک بانگەوازدەر بۆ ڕامان و ئەزمموونکردنی میستیکی، ڕێگەی دەروونی ڕووەو مەئریفە داڕشت (بەتایبەتی لە کۆتایی “ئەلئیشارات وەلتەنبیهات”دا). ئەمە بوو بە هۆیەک کە هەندێک ڕاڤەکاری مۆدێرن تانوتی نوێنەرایەتیکردنی دوو ڕێبازی لێبدەن: ڕێبازێکی ڕاسیۆنال کە بەگوێرەی فەلسەفەی ئەڕیستۆتێلیس ئاوەڵا دەبێت و لە “ئەلشیفا”دا دەگات بە ترۆپکی خۆی، ئەوجا ڕێبازێکی “باڵاتر”ی دانایی کە میستیک و نەزەری ڕاستەوخۆ ئیلهامیان پێبەخشیوە؛ ئەمیان، پەیوەندکراو بە نووسینێکی سەردەمی درەنگترییەوە (بە ناونیشانی خۆرههڵاتییەکان کە بەشی هەرە زۆری بزر بووە) وەک “فەلسەفەی خۆرههڵاتی / مەشریق” دیاری دەکرێت. وەلێ ئەمڕۆ دەتوانین ببێژین کە ئەم جۆرە ڕاڤەکردنە بەسەرچووە. ئاخر هیچ نیشانەیەک بۆ ئەوە لەگۆڕێ نییە کە ئیبن سینا لە هیچ کاتێکدا لە چێوەی ئەو جۆرەی ئەرگومێنتهێنانەوە دەرچووبێت کە ئاوەزمەندانە شیاوی لێتێگەیشتنە. بە پێچەوانەوە ئەوە ڕاستە کە ئیبن سینا لەو شیمانانە توێژییەوە کە ئەم چێوەیە دەیانخاتە بەردەم، ئەمەش بەو ڕاستییە خویا دەبێت کە ئەو لە کارەکانیدا نەک تەنیا بە شێوەی جیاوازی داڕشتن کاری دەکرد (بەڵگەهێنانەوەی سیلۆگیستی، “ئیشارات”، “وەبیرهێنانەوە”، ئال□گۆری و هتد)، بەڵکو ئەمە هەروەها بە ڕێبازی مەئریفەکەی خودی ئیبن سینا ڕووندب□تەوە، کە هاوفۆرمییانە بنیاتی نەناوە، بەڵکو ڕێ بە شێوازی جیای ڕاسیۆنالێتی دەدات.

یەکێکی شێوازەکان بەو ڕێگەیەی مەئریفە دەگونجێت کە ئێمە لەم نێوانەدا لە ڕێبازی ترادیسیۆنیانەی زەینەوە دەیناسین. ئیبن سینا لێرەدا لەسەر ئاڕاستەکاریییەکانی کندی و فارابی دەڕوات (…)، چونکە ئەمیش هاوشێوەی ئەوان چوار پلەی تێگەیشتن وەردەگرێت، هێندە نەبێت کە جیاواز لە ئەوان ڕاڤەیان دەکات. دەبێت بەگوێرەی دابەشاندنەکەی ئیبن سینا ئەم چوار قۆناغەی پ□□س□ی مەئریفە جیابکەینەوە: زەینی شیمانەیی / هێزەکی، واتا توانستی پەتیی مر□ق (ه□روەها زارۆکیش) بۆ هزرین کە جارێ گۆڕانی نەبینیوە؛ زەین بە ڕیزبەندیی پێکهات□نراوییەوە کە لە پریما ئینتێلیگیبلیا، واتا لە تێگە

“ئاپریۆری”یەکان” (بوون، شت، شیمانە، زەرووری و هتد) و هەروەها لە پرنسیپە بەڵگەنەویستەکان (یاسای سێیەم بەدەرکەر و هتد) بەئاگا هاتووە؛ زەینی کردەکی (ئەکتوەل) کە هەروەها لە سەکوندا ئینتەلیگیبلیا (تێگە لێکدراوەکان، بەڵگە و هتد) تێگەیشتووە؛ ئەوجا زەینی بەدیهێنراو کە تێیدا دەروونی ڕاسیۆنال خۆی وەک هزرکەری کردەکی و بەتەواوەتی زانەر ڕیالیزە دەکات. بەمەش هەر چوار پلەکە (نەک سێ پلە وەک لای کندی و فارابی) دەدرێنە پاڵ ڕێگەی مەئریفەی تاکە مرۆڤ. بە پێچەوانەوە زەینی چالاک کە ئیبن سیناش گەردوونییانە ڕاڤەی دەکات، لای ئەو لە ڕیزی قۆناغەکانی مەئریفەدا نییە، بەڵکو وەک لایەنی پێنجەم (یان پرنسیپی ڕێبەر) بەرانبەریان دایدەنێت.

بێگومان ئیبن سینا هەروەها ئاشنای شێوەیەکی دیکەی ناسینە و ناوی دەنێت ئینتوئیتسیۆن (حەدەس). ئەمە هەندێک جار تێڕوانینێکی ئەوتۆی لەتەک خۆیدا هێناوە کە هەروەک مەبەستی ئەو لەم شێوەیەی ناسین نەزەری نا-ڕاسیۆنال و میستیکی بێت، کەچی ئەوەی ڕاستی بێت باڵاترین فۆرمی ڕاسیۆنالەتییە، ئەویش چونکە ئیبن سینا کۆنسێپتەکەی لەسەر تێگەی ژیریی ئەڕیستۆتەلیس (بە گریکی: ئانخینۆیا، بە ئەرەبی: زەکائ) بنیات دەنێت. ئەو لەم تێگەیەوە گەڕان بە تێگەیشتنێک لەبارەی ناسین دەدات کە ڕۆشنتر توانستە ڕاسیۆنالەکان دەردەخات. کە حەدەسی هەبێت، ئەو کەسە بەسانایی لە سەرجەم تێگەکان و سەرجەم پەیوەندییەکانی سەلماندن (بەتایبەتی لە نێوانەتێگەی سیلۆگزمەک) تێدەگات. ئەو کەسە خۆی بە هیچ شێوەیەک لەو ئەپەراسیۆنە لۆگیکییانە لانادات کە ئەمە لە “ئۆرگانۆن” و ڕاڤەکردنەکانییەوە دەیانناسین، بەڵکو خێراتر لەوە کە باوە بەنێویاندا ڕێتدەبێت. بەڕاستیش ئیبن سینا ڕوونی دەکاتەوە، هەمیشە سەرلەنوێ مرۆڤان هەن کە تێڕوانینەکانیان زۆر لە زانینی مامۆستایان و هاوچەرخانیان تێدەپەڕن. ژمارەیەکی زۆر لە فەیلەسوفانی ڕابردوو سەر بەو کەسانە بوون، پێش هەموویان ئەڕیستۆتەلیس، بەبێ گومان ئەو خۆیشی، وەک چۆن لە هەندێک جێی ئۆتۆبیۆگرافییەکەیدا دەردەکەوێت.

جگە لەوە کۆنسێپتی حەدەس دەرفەتی جیاکارییەکی دیکە بە ئیبن سینا دەڕەخسێنێت. ئەمیان پەیامهێنی (پێغەمبەرێتی) دەگرێتەوە کە لە جڤاکی ئیسلامیدا هەروەها وەک ڕێگەی مەئریفە ناسێنرابوو، بۆیە دەبوو لە تیۆرییەکی مەئریفەدا کە نیازی بەهەندوەرگرتنی سەرجەم شێوەکانی زانینی هەبێت، ئاوڕ لە ئەمیش بدرێتەوە. فارابی ئەم پرسەی بەوە ڕوونکردبۆوە کە پەیامهێنان توانستێکی زۆر تایبەت

بەهێزی پێشبینیکردنیان هەیە، ئەمەش دەرفەتی بۆ ڕەخساندوون کە سروش (واتا وێنە و هەما) لە زەینی چالاکەوە وەربگرن و بیگەیەنن بە لایەنگرانیان. بێگومان ئەم ڕوونکردنەوەیە لەنێو چێوەی کۆنسێپتی ئاییندا لای فارابی (...) لۆگیکی بوو، وەلێ هاوکات نیشانەی ئەوەش بوو کە فارابی ڕێزێکی تایبەتی لە پەیامهێنان نەدەنا، بۆیە کاریگەری و توانستی نەزەری ئەوانی لەسەر ئاستی توانستی پێشبینیکردن سنووردار کرد. لەبەر ئەم هۆیە ئیبن سینا هەنگاوی نا تاکو پەرە بە تێگەیشتن لە پەیامهێنی بدات، لێرەشدا گۆڕانکارییەکی گرنگی کۆنسێپتییانەی ئەنجام دا کە بریتی بوو لە وەرگرتنی دوو ئاستی پەیامهێنی. یەکێکیان بەو توانستە دەگونجێت کە فارابی دایڕشتبوو. کەواتە لێرەش سەرلەنوێ مەبەست لە شکۆفەی تایبەتی توانستی پێشبینیکردنە کە توانا بە پەیامهێنان دەدات وێنە و هەما لە زەینی چالاک وەربگرن. ئاستەکەی دیکە بە پێچەوانەوە ڕاسیۆنالە. ئاخر بە دیدی ئیبن سینا زەینی پەیامهێنیش (واتا دەروونە ڕاسیۆنالەکەی) لە پەیوەندیدایە بە زەینی چالاکەوە وەک ڕێبەری سەرجەم پرسە هۆشەکییەکان. بۆیە پەیامهێن نەک تەنیا لە شێوەی هەما و دەروونەی بەشەکیدا ڕاستی دەناسێت، بەڵکو هەروەها وەک پاشهاتی دەرئەنجامگیری و سەلماندن کە چواندنی گشتگیریان هەیە، کەواتە لەو شێوە بورهانییەدا (دەمۆنستراتیڤەدا) کە فەیلەسوفەکان بایەخی پێدەدەن. بێگومان پێویست نییە کە پەیامهێن زۆر تێبکۆشێت بە ئەوەی فێری هەر ئەرگومێنتێک و یەک بە یەکی سیلۆگیزمەکان ببێت تاکو ئیدی لە ڕاستی تێبگات؛ ئەوە پێویست نییە چونکە پەیامهێن خاوەنی حەدەسە، بۆیە -هاوشێوەی مامۆستایانی نێو فەیلەسوفان — هەر لە یەکەم تێگەیشتندا پەی بەوە دەبات کە گۆتەیەک لە چ پەیوەندییەکی لۆگیکیدایە.

نموونە زۆر بەجوانی پێشانی دەدات کە چۆن ئیبن سینا لەو چاوەڕوانییە جیاواز و دەستپێکە هزرییە (ئایینی و تیۆلۆگی و فەلسەفییانە) دەدوێت کە ڕووبەڕووی بووبوونەوە، لێرەشدا ناخزێتە ڕاڕاییەوە لە نێوانیاندا و وەک ئەلتەرناتیڤی هاوبەها لێیان ناڕوانێت. هەمیشە فەلسەفە چێوەی کۆنسێپتییانەی ئەو دەمێنێتەوە. وەلێ ئەم فەلسەفەیە، لە ڕووی کایەی بابەت و ئاگایی کێشەکانەوە بەربژێر نییە، بەڵکو کراوەیە بە خواستە ئاینی و پرسیارکردنە تیۆلۆگییەکان. ئەمە دەشێت — جگە لە پەیامهێنی — بە ڕیزێک پرسی دیکە بسەلمێنرێت (نوێژ، خەون و هتد). وەلێ پێدەچێت ئەم پرسە ئاشکراترین بێت، گەر بڕوانین کە چۆن هەڵوەستەکە سەرکەوتووانە لە مامەڵەکردن لەتەک قورئاندا بەجێدەگەیەنرێت.

نموونەیەکی جوان بۆ ئەم مامەڵەکردنە بریتییە لە جۆری تەئویلکردنی

سورەتی 24 (ئەلنور – و)، ئایەتی 35، لە لایەن ئیبن سیناوە. لەو ئایەتەدا دەگۆترێت: "ئەڵڵا نوری ئاسمانەکان و زەمینە، نوری ئەو هاوشێوەی تاقێکە چرای تێدا داگیرسێنرابێت، چراکە لە گڵاسێکی شووشەییدا بێت، گڵاسەکە هێندە درەوشاوە بێت هەروەک ئەستێرەیەکی تروسکەدار بێت، (چراکە بە زەیتی) دارزەیتونێکی پیرۆز داگیرسابێت کە نە خۆرھەڵاتی و نە خۆرئاواییە، و زەیتەکەی نزیکەی ڕووناکی دەخاتەوە بەبێ ئەوەی هەرگیز ئاگری بەرکەوتبێت – نور لەسەر نور..."(1).

ئەم ئایەتە بە درێژایی کات چەندین جار تەئویلکراوە، لێرەشدا هیچ هۆشسووڕهێنەر نییە کە لە نێویاندا ڕیزێک تەئویلی میستیکی یان غەیبانی هەیە. وەلێ ئایەتەکە بۆ ئیبن سینا (بەگوێرەی "ئەلتەئشیرات وەلتەنبیهات") "ئاماژەیەکە" بۆ ڕاسیۆنالێتیی ئێمە: ئەو – بە ئاللێگۆری – ئەدگاری تایبەتی مەئریفەمان دادەڕێژێت. ئاخر بە دیدی ئیبن سینا هەر بابەتێکی ناوبراوی نێو تێکستەکەی قورئان دەتوانێت توخمێکی گرنگی تیۆریی مەئریفەکەی ئەو دیاری بکات: "نور" هێمای مەئریفەیە، "ئاگر"ەکە هێمای زەینی چالاکە، "چرا"ی نێو "تاق"ەکە کە تێیدا ڕوناکی دەخرێتەوە، هێمایە بۆ زەینی شیمانەیی تاکە مرۆڤ؛ بۆ ئەوەی زەینی شیمانەیی دابگیرسێت، پێویستی بە زەیت یان بە "دارزەیت"ە و بەمەش مەبەست لە لێهزرینی ئێمەیە. ئەوجا "زەیت"ێکی دیکە لەوێدایە کە "نزیکەی ڕوناکی دەخاتەوە بەبێ ئەوەی هەرگیز ئاگری بەرکەوتبێت". ئەمیان هیچی دیکە نییە جگە لە ئینتوئیتسیۆن / حەدەس. وەلێ ئەمە بە بڕوای ئیبن سینا – وەک چۆن ئێستا دەزانین – تەنیا مۆرکی فەیلەسوفە بەواتاکان نییە، بەڵکو هاوکات مۆرکی پەیامهێنانیشە.

تێبینیی وەرگێڕ:

(1) بۆ وەرگێڕانی ئەم ئایەتە سوودم لە وەرگێڕانەکەی هەژار موکریانی وەرگرتووە.

گلۆسار

ئاللێگۆری: واژەیەکی گریکییە بەواتای "زمانی ڕووپۆشراو"، ل□ بەر ئەوەی وێن□یانە دادەڕێژێت، ئەوا هاوشێوەیی لە خوازە / مێتافۆر هەیە، وەلێ تایبەتمەندییەکەی ب□ تایبەتی بە بەراورد لەتەک سیمبۆلدا ڕووندەبێتەوە. سیمبۆل تەنیا یەک ئەدگاری هەیە: تایبەتێتی دەکات بە گشتێتی ("دڵ" بریتییە لە هێمای "خۆشەویستی"). ئاللێگۆری بە پێچەوانەوە داڕشتنی وێنەیی تێگەیەکی ئەبستراکتە،

کەواتە گشتێتی دەکات بە تایبەتێتی و بەزۆریش بە کەساندن دایدەڕێژێت، کە دەشێت لە نێویدا چەند سیمبۆلێک هەبن و تەئویل بکرێن؛ بۆ نموونە لە شێوەسازیدا تێگەی یان گشتێتیی "مەرگ" دەکرێت بە پەیکەرێکی ئێسکی کە داسێکی بەدەستەوە گرتووە.

ئاپریۆری: تێگەیەکی تایبەتیی کانتە لە "ڕەخنەی ئاوەزی پەتی"دا، بە واتای: پێشئەزموونی بە پێچەوانەی ئاپۆستێریۆری = پاشئەزموونی. لەم ڕوانگەیەوە ئەمە دەشێت لە لایەک تەنیا بەڕێی زەینی پەتییەوە مەئریفەمان هەبێت بەبێ ئەوەی دەرکەوەرەکانمان بناغەی بن، وەلێ لە لایەکی دیکەوە دەشێت مەئریفەمان دوای دەرککردن بێتە ئاراوە.

بەڕێکەوت: شیمانەیی. بڕوانە "کۆنتێنگێنت" لە خوارەوە.

بەشەکی (پارتیکولار): تەنیا بەشەکی یان ڕوویەکی شتێک دەگرێتەوە. "زیندەوەر" گشتگیرە، "کەتر" تەنیا کەرتەکە لەنێو زیندەوەراندا.

دەرکەوەر: بەگوێرەی "زاراوەسازیی پێوانە"ی مەسعود محەمەد سازێنراوە وەک تێگەیەک بۆ "سێنس"ی لاتینی کە ئۆرگانییە (هەست نییە!!)، وەک: دەرکەوەری بینین، بیستن، بۆنکردن، چێژتن، گرتن.

ئێکزیستێنس: لێرەبوون (Dasein)ی شتێک بەبێ ئەوەی جارێ بەوردی دیاریکرابێت.

ئێسێنس: (بەتایبەتی لە ئۆنتۆلۆگیدا) بریتییە لە کرۆکی، سروشتی ناخەکی یان ئەوها-بوونی شتێک.

ئەدەبیاتی لاوەکی: ئەو نووسینانەن کە بۆ نموونە لە فەلسەفەدا وەک توێژینەوە لەبارەی فەیلەسوفێکی بەواتا نووسراون. لێرەدا کارەکانی ئەو فەیلەسۆفە دەبن بە ئەدەبیاتی سەرەکی.

ئەزموونکردنی بەڕێکەوت: ئەزموونکردنی شیمانەیی نەک زەرووری. مەبەست لە ئەزموونکردنی شتەکان یان قەوارەکانە کە هەبوونیان یان نا-هەبوونیان نە زەرووریییە و نە نەشیاوە (مەحاڵە).

فەلسەفەی خۆرهەڵاتی (مەشریق): فەیلەسوفەکانی بۆ نموونە بریتین لە کندی، ڕازی، ئیخوان ئەلسەفا، فارابی، ئیبن سینا، بە پێچەوانەی فەلسەفەی خۆرئاواییەوە (مەغریبەوە) کە بۆ نموونە فەیلەسوفەکانی بریتین لە ئیبن باجە، ئیبن توفەیل، ئیبن ڕوشد.

گەوهەر (زوبستانس): ئەوەکەیەک کە بۆ لێرەبوونی خۆی پێویستی بە لێرەبوونی ئەوەکانی دی نەبێت، بەڵکو خۆی بناغەی خۆی بێت.

گێتە: لە لۆگیکی ئەڕیستۆتەلیسدا (هەروەها ناودەنرێت پرنسیپی دوو-بەهایی ئەڕیستۆتەلیس) بریتییە لە پێکهاتەیەکی زمانییانە (ڕستە / دەربڕین) و پەیوەند پێوەی باش دەبێت کە لەبارەی بپرسرێت داخۆ ڕاست یان هەڵە بێت، کەواتە داخۆ لەبارەوەگوتراو بگرێتەوە یان نەگرێتەوە.

هەڤرایەڵی (کۆنتێکست): مەبەست لە هەڤ-پەیوەستبوونەکە کە بابەتێک

/ ڕەوشێک / فێنۆمێنێک خۆی تێدا دەبینر□ت□وە و گەرەکە لە نێویدا بەهەند وەربگیرێت. بۆ نموونە: "ئەز دەڕۆم بۆ دوکان"، یان: "ئەز لە دوکانی باوکم خەریکی فرۆشیاریم". بەم دوو ڕستەیە دەشێت دەربخرێت کە بە وشەی "دوکان" مەبەست لە چییە، ئایا مەبەست لە "شارۆچکە" یان "فرۆشگە"یەکە.

هزرپێگەیشتوو: (بە ئەڵمانی gebildet)، واتا کەسێتییەک کە بە خوێندنەوە، توێژینە و خۆپێگەیاندن بووە بە خاوەنی هۆشێکی پێگەیشتوو، کە دەشێت "ڕۆشنبیر" بێت (گەر خۆی لە گۆشەنیگای ڕۆشناییەوە پێگەیاندبێت)، وەلێ دەشێت "تاریکبیر" (بۆ نموونە فەیلەسوفێکی ڕەشبین) بێت.

ئینتوئیتسیۆن (حەدەس): ناسینی یان لێڕوانینی ڕوون و ئاشکرا وەلێ کتوپڕ و ڕاستوخۆی ڕەوشێک یان بابەتێک، ڕاستوخۆییەکەش نیشانەی ئەوەیە کە ناسینەکە/لێڕوانینەکە بە هزرین یان پەرچاندن بەدینەهێنراوە، واتا نا-دیسکورزیڤە.

کۆنسێپت: مۆدێل، بەرنامەی پوختی مۆدێلێک یان تیۆرییەک.

کۆنتینگێنت (ئاوەڵناوە)، ناوەکەی بریتییە لە: کۆنتینگێنتس، بە لاتینی "کۆنتینگێنتسیا"، واتا "ئەوە کە ڕوودەدات" یان "ڕێکەوت". ڕوودان شیمانەییە، بەڕێکەوتە، کەواتە دەشێت شتێک ڕووبدات یان ڕوونەدات، بە پێچەوانەی ڕوودانی زەرووریییەوە

میستیک: پڕنهێنی. جیهانبینییەکی ئایینییە کە تێیدا کەس ک□ش□ش دەکات بۆ ئەوەی بە ڕامان و زوهد لەتەک خوددا یەکانگیر ببێت، بۆ نموونە لە تەسەوفی ئیسلامیدا.

ئۆنتۆلۆگی: جۆرێکی ف□ل□سافاندنە کە لە بارەی بوونی بوونەوەرەکان دەپرسێت.

ئۆرگانۆن: ناونیشانی نووسینە لۆگیکییەکانی ئەڕیستۆتێلیسە.

پرنسیپی بەڵگەنەویست (ئەکسیۆم): بنەڕەتێک کە بەڕەهایی وەک ڕاست ناس□□نراوە، یان ڕاستییەک کە پێویستی ب□ س□□لماندن، بەڵگەبۆهێنانەوە، نییە، هاوکات گۆزارە نییە و لۆگیکیانە دەرئەنجامێنرا بێت. بۆ نموونە لە ئەندازیاردا: لە نێوان دوو پنتدا تەنیا دەشێت ڕاسته□□□ک هەبێت.

پریما ئینتەلیگێبلیا: ئینت□لیگیبل وەک ئاوەڵناو ئەوەیە کە تەنیا هۆشەکییانە بە زەین دیاریدەکرێت، کەواتا ئێمە ناتوانین بە دەرکەوەرەکانمان دەرکی بکەین، وەک قەوارە هۆشەکییەکانی "بوون"، "شت"، یان "ئیدێ".

ئێنتیتێ (قەوارە): واتا هەبوو، لەگۆڕێبووی بەرجەستە، وەلێ هەروەها کرۆکێکی هۆشەکیش. مەبەست لە یەک تاکە بوونەوەرە، بۆ نموونە کەسێک، بابەتێک، ڕووداوێک.

سیلۆگیزم: پێوەرناسی (عیلم ئەلقیاس)، کە ئەڕیستۆتەلیس گەڵانی پێدا و کلاسیکییانە (واتا کۆن-نەبوو) چەسپاندی. گەر ئەمە دوو پێشدانراومان / پرێمیسمان وەک سەرەستە و ژێرەستە هەبێت و هەردووکیان خاوەنی نێوانەتێگەیەک بن، ئەوا دەتوانین لێوەیان دەربئەنجامێنین. سەرەستە: سۆکرات مرۆڤە؛ ژێرەستە: مرۆڤ بمرێ؛ دەرئەنجام: سۆکرات بمرێ. لە سەرەستەدا سۆکرات بکەرە / سەبژێکتە، مرۆڤ دراوەپاڵە / پرێدیکاتە؛ لە ژێرەستەدا مرۆڤ بکەرە، بمر دراوەپاڵە. مرۆڤ لە سەرەستە و ژێرەستەدا نێوانەتێگەیە.

تێگە: (بە ئەرەبی “مەفهوم”، بە ئەڵمانی “بەگریف / Begriff”. ئەم واژەیە دەگەڕێتەوە بۆ جەمال نەبەز، ئەز لەبری واژەی هەڵبەستقانییانەی “چەمک” بەکاریدەهێنم کە بەهۆی نادیاریی کرۆکییەوە نازانرێت چی دەگەیەنێت، بۆیە بەزۆریی خواوەکیلی یان ڕەوانبێژییانە بەکاردەهێنرێت.

خشتەی کۆنسێپتی (konzeptueller Rahmen): مەبەست لە بونیادێکی بەخشتەکراوە کە وەک زەمینەی توێژینەوە لە ڕەوشە یان لە فێنۆمێنە ئاڵۆزەکان دادەنرێت.

یاسای سێیەم بەدەرکەر: یەکێکە لە یاساکانی لۆگیکی ئەڕیستۆتەلیس کە دەبێژێت: لە نێوان بوون و نابوونی شتێکدا سێیەمێک ناشێت. شتێک یان هەیە یان خود نییە. گۆتەیەک تەنیا بە خۆی و پێچەوانەکەی چواندنی هەیە، چواندنی سێیەمێک نەشیاوە. بۆ نموونە: هەموو شتێک (گەردوون) دەبێت هەبێت یان نەبێت، یان: “گەردوون ئەزەلییە”، “گەردوون ئافرێنراوە”، سێیەمێک لە نێوان ئەم دووانەدا نییە.

زەین: هێزی هزرین

زەینی چالاک: ئەم تێگەیەی ئەڕیستۆتەلیس کە تا ئێستا لە داڕشتنی هزری هەندێک فەیلەسوفی ئیسلامیدا بەردەوام ئاماژەی پێدەدرێتەوە، ڕوونکردنەوەی وردتری بۆ پتر لەتێگەیشتن گەرەکە.

ئەمە لای ئەڕیستۆتەلیس دوو جۆر زەینمان هەیە و بریتین لە زەینی ناچالاک و چالاک، ئەم تێڕوانینەش بەندە بە جیاوازیکردنی نێوان “کەرەسە” و “فۆرم”ەوە. کەرەسە شیمانەییە، پۆتێنسیەلە، وەلێ فۆرم کردەکییە، ئەکتوەلە، و ئەڕیستۆتەلیس ناوی دەنێت “ئێنێرجێیا”. هەردووکیان گەوهەرن (زوبستانسن). یەکەمیان لە تاکەکاندا دەردەکەوێت، بۆ نموونە یەک تاکی مرۆڤ، درەختێک، وەلێ دووەمیان (فۆرم) گشتییە و جۆر و ڕەگەزی یەکەم گەوهەر دیاری دەکات، بۆ نموونە: مرۆڤ، زیندەوەر. کەواتە گشتێتی / فۆرم لە تاکە شتەکان سەربەخۆ نییە، چونکە لە نێوان تاکێتی و گشتێتیدا، کەرەسە و فۆرمدا، پەیوەندییەکی هەئەنجامی (تێلیۆلۆگیانە) هەیە. لێرەدا دەرککردن دەستپێکی پرۆسەی مەئریفەیە.

سەرەتا دەرککردن فۆرمێک بە هۆش دەناسێنێت کە لەنێو شتەکی جیهانی ماتەریدایە. ئەمە لێرەدا گشتێتییەکی سەرەتاییمان لەنێو هۆشدا هەیە و ئەڕیستۆتەلیس ناوی دەنێت "فۆرمی دەرکی". ئەوجا گەر ڕیزێک پێشبینیی هاوجەر لەنێو یادوەریماندا کۆببنەوە، ئەوسا لەوەیان پێشبینیی دیکە دەسازێنین و گشتێتییەکەیان بەرزترە لە گشتێتیی پێشبینییە دەرکییەکان. بۆ نموونە سەرەتا پێشبینیی ئاژەڵێکی تایبەتیمان هەیە کە ئەسپێکە. ئەم پێشبینییە بریتییە لە گشتێتییەک. گەر پاشان کۆمەڵێک پێشبینیی دیکەی لەم جۆرە کۆ ببنەوە، بۆ نموونە پێشبینیی ئەسپ، کەر، شێر، گورگ و هتد، ئیدی بەهۆی کارایی زەینەوە دەگەین بە پێشبینیی ئاژەڵ کە ئاستێکی باڵای گشتێتیی هەیە. ئەڕیستۆتەلیس ئەم پێشبینییە ناو دەنێت "تایبەتمەندیی زەینی"، وەلێ جارێ لە ناوەرۆکدا پێشبینییەکی دەرکییە و لەنێو دەروونی نزمی بمردایە. ئەمە بریتییە لە زەینی ناچالاک کە پاشان زەینی چالاک (نووس) دەستی بەسەردا دەگرێت و لەوەی کرۆکی تێگەیی (ئیدیەل) دەردەکێشێت. کەواتە کرۆکی تێگەیی بەشیمانەیی (پۆتەنسیەل / هێزەکییانە) لەنێو پێشبینییەکاندایە و زەینی چالاک دەیکات بە کردەکی (ئەکتوالیزەی دەکات). گەرچی زەینی چالاک بەبێ پێشبینییەکان ناهزرێت، وەلێ خۆی پرنسیپێکی ئافرێنەرە و بەبێ کاریگەریی پێشبینییە ماتەرییەکان گۆڕان بە تێگەکان دەدات، چونکە هیچ شتێک پێی تێکەڵ نەبووە، بەڵکو سەربەخۆیە. لەبەر ئەم هۆیە ئەڕیستۆتەلیس بە ئەزەلی و نەمری دادەنێت.